

Barbara Sitarska

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

O Janie Amosie Komeńskim i początkach komeniologii

Jan Amos Komeński (1592, Nivnice na Morawach – 1670, Amsterdam) uważany jest za reformatora i myśliciela epoki zwanej *nowożytnością*. Jego postać – obok innych sławnych postaci tego okresu – zaważyła na biegu historii, rozwoju kultury, nauki, cywilizacji, od czasów najdawniejszych po współczesność. Można użyć stwierdzenia, że myśliciel ten zdobywał i zmieniał świat, zapisując się trwale w jego historii, oddziałując na myśl filozoficzną, życie społeczne i religijne, zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. Jest wielkim człowiekiem, miał skomplikowany i momentami imponujący życiorys; uczestniczył w wielkich wydarzeniach różnych krajów, stworzył doniosłe i nieśmiertelne dzieła. Komeński był czeskim pedagogiem i duchownym ewangelickim, jednym z twórców nowożytnej pedagogiki. (Wielkie biografie, 2007: 367).

Comenius pozostawił w swojej rozległej twórczości wielką spuściznę antyczną. (Fritsch, 2007: 143-162). Zajmował stanowisko pełne szacunku wobec tradycji antycznej, w której wciąż dostrzegał wartości przydatne dla nowożytnego wychowania. Tradycja antyczna stanowiła dla niego ważną część europejskiej tożsamości. (Mikołajczak, 2010: 235). Comenius był myślicielem barokowym i ta jego „barokowość” (Beneš, 2007: 235-240) znajduje odzwierciedlenie w jego bogatej twórczości, nacechowanej przeciwieństwami, chaosem, labiryntami, emblematami i symboliką. Uwzględniając wszechstronność jego działań i twórczości, współczesne badania i zainteresowania jego osobą wskazują na wiele obszarów. Pojawiają się rozważania i interpretacje wokół Komeńskiego jako pedagoga, autora i wydawcy, naukowca, polityka i teologa. (Kalinowski, 2012: 45-49). Uważany był jednocześnie za realistę, utopistę i idealistę. (Tamże: 48). Wokół jego

osoby, jego działań i twórczości dawniej, jak i współcześnie pojawia się wiele kontrowersji. (Dworzaczkowa, 1992: 11-22; Bieńkowski, 2000: 5-7; Bečková, 2010: 29-30). Jana Amosa Komeńskiego uważa się za wielkiego humanistę i prekursora uniwersalizmu. (Łomny, 1992: 19). „Pozostał przede wszystkim teologiem, humanistą i pedagogiem. Badaczem natury, czystym racjonalistą i sensualistą po prostu nie był. Pozostał wierny teologicznej wizji świata i człowieka”. (Fijałkowski, 2012: 356).

Był działaczem społecznym i religijnym związanym z reformacją. Kształcił się w szkole Braci Czeskich w Strażnicach, a dokończył swoją edukację w Przerowie, gdzie później został nauczycielem, a następnie dyrektorem. (Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, 2003: 534). Na poglądy i działalność Jana Amosa Komeńskiego miały wpływ odkrycia ówczesnej nauki i życie na pograniczu dwóch epok: kończącego się feudalizmu i rozpoczynającego się kapitalizmu. Stworzył system pedagogiczny przepojony duchem prawdziwego demokratyzmu, humanizmu, podmiotowości ucznia. (Kunikowski, 2010: 181).

W Encyklopedii PWN (2007) „Wielkie biografie” Komeński został umieszczony w I tomie, zatytułowanym: *Przywódcy, reformatorzy, myśliciele*, który charakteryzuje życie i dokonania ludzi, zdobywających i zmieniających świat, zaważyli na jego historii, rozwoju myśli filozoficznej, życiu społecznym i religijnym. Publikacja ukazuje osiągnięcia ludzkości przez pryzmat życia i dorobku jej najślynniejszych przedstawicieli. Wśród nich jest Jan Amos Komeński, czeski uczonek, który kojarzy nam się z narodzinami nowożytnej pedagogiki. (Wielkie biografie, 2007: 366-367).

Komeński był wielkim Europejczykiem, człowiekiem światowym. Świadczą o tym liczne podróże po całej niemalże Europie, w tym po Polsce. Na owe czasy jego podróże i kontakty z różnymi krajami i miastami, słynącymi z poszukiwań prawdy i kultu wiedzy wydają nam się – nawet na początku XXI wieku – wciąż zdumiewające i zadziwiające, tak jak zadziwiający jest upór w pracy nad teoretycznym i praktycznym przygotowaniem do wychowania i naucza-

nia człowieka (najprawdopodobniej wiążący się z postawą protestantów, szukających dróg dotarcia do umysłów i serc ludzkich).

Wielkim osiągnięciem tego wybitnego czeskiego filozofa, pedagoga i teologa jest jego antropologia, którą należy badać pod kątem różnych dyscyplin, a co za tym idzie należy wziąć pod uwagę: antropologię przyrodniczą, społeczną, filozoficzną biblijną i teologiczną. (Mnich, 2010: 101). Trzeba podkreślić szeroko pojęty pedagogiczny charakter antropologii Komeńskiego. Nauka o człowieku u Komeńskiego staje się nauką o wychowaniu człowieka, a jego koncepcja człowieka jest koncepcją nieustającego „kształtowania się” każdego z nas. Wychowanie jest postrzegane przez Komeńskiego jako najważniejsze zadanie i główny cel całego społeczeństwa. (Mnich, 2010:103).

Wielu badaczy dążyło ku temu, by przedstawić całość nauki pedagogicznej Komeńskiego jako system, jako uniwersalny wariant filozofii renesansowo-barokowej. Treść ideologii Komeńskiego ma dużo wspólnego z odrodzeniową koncepcją człowieka, przede wszystkim w różnorodnych próbach dowartościowania człowieka o pewne elementy radości życia, jak również jego związkami z filozofią antyczną.

Nauka o człowieku u Komeńskiego jest nauką bardzo konkretną. Człowiek uniwersalny, człowiek w ogóle, ulega u czeskiego myślicielela „egzystencjalnej konkretyzacji” (jest to bardzo często wypowiedź o człowieku w konkretnej sytuacji, w konkretnym okresie życia – od dziecka do wieku bardzo poważnego. Mówimy tutaj o pewnym egzystencjalnym sensie prezentacji człowieka w tekstach Komeńskiego. Antropologia Komeńskiego w swojej treści jest antropologią egzystencjalną w pierwotnym znaczeniu tego słowa (egzystencja jako istnienie, byt człowieka, i to bardzo konkretny byt). W swojej formie nauka o człowieku u Komeńskiego jest [...] emblematyczna. Nie tylko dlatego, że Komeński korzysta z emblematów i jego teksty są ściśle związane z fenomenem emblematu, ale również i dlatego, iż zawsze ten wybitny filozof, jako wielki pedagog, odwołuje się do różnych przykładów, a czasami i wprost buduje swój tekst o człowieku na

wzór *Emblemata – Orbis pictus*. Antropologia Komeńskiego jest więc emblematyczna, gdyż w swojej treści, *implicite* wymaga uzupełnienia przez emblemat i Komeński zawsze te uzupełnienia wprowadza. Antropologia Komeńskiego, będąc egzystencjalną i emblematyczną, staje się zarazem symboliczną. Przedstawia bowiem człowieka w świecie symboli, a jego życie ujmuje jako związek symboliczny z Bogiem, przyrodą, społeczeństwem. (Mnich, 2010: 103-104).

Dla Jana Amosa Komeńskiego jako myśliciela barokowego, szczególnie cenną umiejętnością było odszyfrowywanie i tworzenie symboli, które przybliżyły człowiekowi dobroć i wszechmoc Stwórcy. Poznawanie świata w ujęciu czeskiego filozofa, musi cechować wszechstronność, zaś symbole umożliwiają głębinowe docieranie do istoty rzeczy. (Borkowski, 2012: 236-237). Najważniejszym symbolem występującym w jego dziełach jest światło („Droga światłości”/ *Via lucis*), bo „czym dla świata jest słońce, tym dla człowieka i pozostałych stworzeń jest Bóg”. Światło w znaczeniu metaforycznym oznaczało również jasność i prawdę rozumu: droga ludzi miała być „drogą światła”. (Komeński, 1973: 5). Inne symbole na których Komeński bazował w swoich dziełach, to: droga (bezpieczna, prosta droga, której przeciwieństwem są bezdroża i błędzenie); źródło (w dziełach Komeńskiego źródło odsyła [...] do Najwyższego, który jest początkiem stworzenia); labirynt (miejsce niebezpieczne, pełne zasadzek i podstępów), brama (synonim zmysłów i rozumu, ale również wiary) koło (jako doskonałość, macierzyństwo, harmonia i spokój); lustro i oko (symbol roztropności). W ujęciu Komeńskiego dzięki symbolom możliwe jest poznanie pełne, spajające w jedno to, co zmysłowe i nadprzyrodzone. (Borkowski, 2012: 238-244).

Dzięki symbolice – między innymi – dzieła Komeńskiego są pełne blasku i bardzo interesujące dla współczesnego czytelnika. Utrzymują go w napięciu, niepokoju intelektualnym i wzbudzają wielką ciekawość, a nawet podziw. Może to ma to wpływ na jego „nieśmiertelność”. Comenius miał wielki talent pisarski, pisał pięknie, „porywająco” i umiał komunikować się z czytelnikiem.

Pedagog doceniał ważną rolę komunikowania się w społeczeństwie, potrafił wykorzystać dostępne sobie techniki komunikacji i przez to zyskał uznanie społeczne i rozgłos. Fascynowała go sztuka drukarska. „Można widzieć popularność dzieł Komeńskiego jako fenomen w dziejach komunikacji międzyludzkiej, w której rolę środka przekazu odgrywał druk”, ale także „odpowiednie” teksty Komeńskiego, odpowiadające na określone potrzeby społeczne. Doceniał rolę języka ojczystego, języka ludu, języka zrozumiałego. (Fijałkowski, 2012: 345, 341).

Dzieło Komeńskiego – z racji jego wykształcenia teologicznego i światopoglądu – „konsekwentnie dotyka sfery sacrum, to jest tego, co związane jest z Bogiem, Trójcą Świętą, czyli rzeczywistością transcendentną. Stworzony na obraz i podobieństwo Boga, człowiek stale doświadcza obecności Absolutu. Wsłuchiwanie się w jego głos i podążanie drogą wytyczoną przez niego jest w stanie uczynić *człowieka człowiekiem*, który może dokonać wiele, zarówno dla własnego dobra, jak i dobra drugiego człowieka”. (Szymonik, 2012: 232).

Odrodzenie człowieka – według Komeńskiego – miało się dokonać przez wiarę religijną (akcentował znaczenie zasady tolerancji oraz wspólnej tradycji biblijnej) i wykształcenie; głosił swoisty, utopijny program naprawy rzeczy ludzkich, dokonujący się za pomocą wiedzy uniwersalnej: uniwersalnych ksiąg, uniwersalnych szkół, uniwersalnych towarzystw uczonych i uniwersalnego języka. (Wielkie biografie, 2007: 367).

Z poglądami pedagogicznymi zetknął się Komeński po raz pierwszy w czasie studiów w Herborn, gdzie od roku 1611 studiował teologię reformowaną i filozofię. Wówczas zapoznał się z poglądami Wolfganga Ratkego. W roku 1613 w Heidelbergu zapoznał się z ideą irenizmu chrześcijańskiego; w 1614 roku rozpoczął pracę jako dyrektor szkoły w Przerowie; w roku 1616 został duchownym braci czeskich, a w roku 1627 był zmuszony opuścić ojczyznę na skutek prześladowań religijnych i udał się do Polski wraz z grupą braci czeskich, aby w roku 1628 osiąść w Lesznie i podjąć pracę w miejscowym gimnazjum. Tutaj powstały jego największe dzieła, które przyniosły mu

rozgłos międzynarodowy, (Korthaase, 2009: 297-302) między innymi podręcznik metodyki nauczania języków *Drzwi języków otworzone* (1631, wyd. polskie 1633), oraz pierwsza wersja *Wielkiej dydaktyki* (pierwotnie czeska – *Didaktika česká*, następnie łacińska – *Didactica magna*, polski przekład z 1956 r. jest oparty na tzw. wydaniu amsterdamskim z 1657). W 1632 r. został wybrany na seniora Jednoty Braci Czeskich i był m. in. odpowiedzialny za protokoły synodów kościelnych; a od 1636 roku także za nadzór szkolny.

Jan Amos Komeński był uznanym wielkim i wszechstronnym myślicielem, wykraczającym poza ramy swoich czasów. Polskę zawsze sławił jako swoją drugą ojczyznę i w swoim umiłowaniu wolności stawiał ją za wzór dla innych krajów. To tutaj rodziły się jego wizje przyszłości, nad realizacją których ludzkość będzie musiała jeszcze długo pracować: przewyciężenie wrogości i ustanowienie pokoju pomiędzy narodami, kulturami, religiami i wyznaniem. (Fritsch, 2012: 24;21). Wskutek wypędzenia z ojczyzny wędruje do Polski, Anglii, Szwecji, na Węgry, do Holandii i innych krajów, stając się europejskim obywatelem świata. Studia nad Komeńskim łączą w sposób szczególny przedstawicieli różnych narodowości europejskich, ale także Korei, Japonii i Kanady. (Fritsch, 2010: 14;16).

Odbywając liczne podróże po Polsce i Europie, propagował własne idee pedagogiczne. W Anglii zaprezentował memoriał *Via lucis* – projekt reformy życia kulturalnego i politycznego (nowa wersja kształcenia, dzięki refleksjom o rewolucji burżuazyjnej, którą tam zastał, a która nie pozwoliła mu pracować w spokoju). (Szczepanikowa, 2009: 73); w Szwecji pomagał w opracowaniu planu reformy systemu szkolnego oraz opracowywał podręczniki (niezbyt odpowiadało to jego ówczesnym zainteresowaniom, chciał bowiem badać zjawiska i zgłębiać teorię pansofii, z którą zetknął się w sensie pojęcia i terminu w Rostocku u Piotra Laurenberga; nadał mu nowe, pogłębione znaczenie wiedzy powszechnej, dostępnej dla wszystkich). (Komeński, 1956: XII-XIV); jednocześnie bywał w Gdańsku, Elblągu i Toruniu, doskonaląc swoje koncepcje pedagogiczne (zwłaszcza w zakresie metodyki nauczania języka łacińskiego) i zarazem biorąc udział

w przygotowaniu do Zjazdu innowierców, organizowanego przez Bogusława Radziwiłła; zbierał także informacje dla Szwedów o sytuacji w Rzeczypospolitej). W 1645 roku brał udział jako reprezentant Jednoty w Colloquium Charitativum – dyspucie teologicznej, będącej próbą pojednania pomiędzy katolikami a protestantami. (Richter, 2012: 72-73). Było to spotkanie katolików i protestantów (luteranie, kalwini i bracia czescy) w Toruniu zwołane z inicjatywy Władysława IV Wazy w celu przywrócenia jedności i zgody między wyznaniem. Wzięło w nim udział 76 teologów, którzy zebrali się na 36 sesjach. Wprawdzie nie przyniosło rezultatów, jednak fakt, iż w dobie walk wyznaniowych w Europie różniący się w wierze wspólnie modlili się i poszukiwali zbliżenia należy uznać za istotny etap w dziejach eklezjologii. Opracował metodykę wspólnego języka religijnego, która do dzisiaj może być przykładem naukowego podejścia do rozwiązania problemu pojednania się kościołów. (Richter, 2007: 167, 178-179).

W 1648 roku powrócił Comenius znowu do Leszna, gdzie został superintendentem braci czeskich. Dwa lata później współpracował przy organizacji gimnazjum w Sierakowie, w którym w pełni realizował swój nowatorski program dydaktyczny. Następnie ten dydaktyczny model powielił na Węgrzech w Sárospatak (wyjechał tam na zaproszenie księcia siedmiogrodzkiego Jerzego II Rakoczego). W okresie najazdu szwedzkiego na Polskę (1655-1660) poparł Szwedów, pisząc na ich cześć panegiryk oraz odezwę (1656), wzywając Polaków do wyrzeczenia się katolicyzmu i króla Jana II Kazimierza. Działania te, oraz poparcie udzielone Szwedom przez innowierców spowodowało akcję odwetową wojsk polskich, które po zdobyciu na Szwedach Leszna (1656) spaliły miasto. (Wielkie biografie, 2007: 366). Komeński utracił wówczas bibliotekę oraz rękopisy i musiał uchodzić na Śląsk, następnie osiadł w Amsterdamie, gdzie spędził resztę życia (został pochowany w Naarden w Holandii, gdzie znajduje się Muzeum Komeńskiego i gdzie odbywają się międzynarodowe konferencje jemu poświęcone); tam też wydał *Opera didactica omnia* (1657).

W Amsterdamie kontynuował pracę nad projektem „naprawy ludzkich rzeczy”, a miała temu służyć między innymi edukacja, która

była rozumiana jako pampedia (*Pampaedia* 1948, wydanie polskie 1973), a więc teoria powszechnego kształcenia całego rodzaju ludzkiego – wszystkich o wszystkim i przez całe życie – obejmująca szkołę narodzin, dziecięctwa, chłopięctwa, wieku dojrzewania, wieku młodzieńczego, wieku męskiego oraz starości i śmierci. (Sitarska, 2007: 71-82; Sitarska, 2009: 271-280).

Komeński pogłębił idee J. I. Vivesa, F. Bacona, W. Ratkego. Kontynuował tradycję humanizmu renesansowego oraz optymizmu edukacyjnego. Był prekursorem współczesnej dydaktyki oraz twórcą koncepcji jednolitego systemu szkolnictwa. Był zwolennikiem egalitaryzmu wykształcenia; sformułował nowoczesne ujęcie encyklopedyzmu dydaktycznego, zasady pogładowości oraz idei edukacji permanentnej. (Wielkie biografie, 2007: 366).

Komeńskiego nie można automatycznie umieścić w jednym szeregu z jego wielkimi poprzednikami lub współczesnymi mu myślicielami. On sam nie uważa się za filozofa *sensu stricte* – autora zwanego, oryginalnego, całościowego systemu, ani też za adherenta określonej szkoły filozoficznej. Jest przede wszystkim praktykiem. Zdobył ogromne wykształcenie, miał ogromną wiedzę, doświadczył wielkiego cierpienia i przyświecała mu w życiu chęć podzielenia się swoją wiedzą i doświadczeniem z innymi. Prezentował przekonania o wrodzonym umysłowi ludzkiemu pragnieniu spraw wyższych oraz o nieodpartym dążeniu do wyrwania się z labiryntów oraz, że Bóg i natura niczego nie czynią na próżno. Przyświecała mu myśl, że najbardziej potrzebny człowiekowi jest on sam, by nauczył się znać samego siebie, władać samym sobą i z samego siebie korzystać. Człowiek winien czerpać szczęście z samego siebie i swoich dóbr wewnętrznych, których nikt nikogo pozbawić nie może. *Na cóż zdałoby się człowiekowi, gdyby zyskał świat cały, ale samego siebie stracił? I na odwrót: Cóż by mu zaszkodziło, jeśliby wszystko stracił, ale siebie zyskał? Człowiek mając siebie – ma wszystko.* Człowiek według Komeńskiego – jest kimś pośrednim pomiędzy Stwórcą a stworzeniami, jakby wizerunkiem swego Stwórcy [...] małym światem i małym Bogiem i że

winien szczęścia oczekiwać od siebie samego, a nie od rzeczy zewnętrznych. (Komeński, 1996: 18, 144).

Pedagogika Komeńskiego otwierała nową epokę w dziejach nauki o wychowaniu jako pedagogika ludzi doceniających nowość i wyższość rozpoczynającego się panowania nad przyrodą, ludzi przejętych tragizmem walk, nienawiści społecznych i religijnych, marzących o pojednaniu i szczęściu dla wszystkich.

Jan Amos Komeński dokonał przewrotu w całym naszym sposobie pojmowania różnych dziedzin rzeczywistości, przede wszystkim w sferze edukacji. Już za życia doczekał się zupełnie niezwykłego zainteresowania swoimi koncepcjami pedagogicznymi. Wielu światłych Europejczyków było zafascynowanych jego poglądami, koncepcjami, nową teorią pedagogiczną; w ogóle jego twórczością pedagogiczną a także a może przede wszystkim Komeńskim jako reformatorem szkoły. Odbierany był bardziej jako praktyk niż teoretyk. I tym głównie porywał świat współczesny, bo większość XVII-wiecznych Europejczyków nie rozumiała jego teorii, koncepcji, poglądów na wychowanie. Daleko bowiem wyprzedził swoją twórczością czasy, w jakich żył i dlatego nie mógł liczyć na jej odbiór. Jego idee mogły trafić jedynie do kręgów zupełnie szczególnych odbiorców, a głównie ludzi zainteresowanych postępem w szkolnictwie. Na szczęście ówczesną Europę charakteryzował pęd do reformatorstwa w dziedzinie szkolnictwa. Towarzyszyła temu świadomość wielkiej roli szkoły i zmiana jej oblicza. Również sam Komeński koncentrował się bardziej na praktyce funkcjonowania szkoły i nauczyciela w niej, niż na rozwijaniu samej teorii pedagogicznej. Teoria wprawdzie pojawia się w dziełach wielkiego pedagoga, ale jakby tylko dla uzasadnienia jego zaleceń praktycznych. Odwołuje się tutaj Komeński do szeregu koncepcji, którymi dziś zajmuje się wiele odrębnych dyscyplin: psychologia, a zwłaszcza psychologia procesów poznawczych, semantyka, logika myślenia czy teoria poznania. Autor rozważa, jak dziecko poznaje świat, jak buduje i systematyzuje wiedzę o nim, jakimi motywami kieruje się w procesie uczenia się, a nawet jakie procesy komunikowania się zachodzą w stosunkach między uczniami. Analizy te były

potrzebne Komeńskiemu do formułowania wniosków, dotyczących działania nauczyciela i szkoły. (Muszyński, 2009, 70).

Podstawową tezę jego pedagogiki jest to, że „człowieka, jeśli ma stać się człowiekiem, należy kształcić”, a „każdego człowieka może być człowiekiem” i ta idea cały czas przyświecała mu w jego przedsięwzięciach na rzecz organizacji szkolnictwa w różnych krajach europejskich (Czechach, Słowacji, Polsce, Holandii, Szwecji, Anglii, na Węgrzech) oraz w poszukiwaniu skutecznych metod nauczania, ustalaniu programów nauczania i opracowywaniu podręczników. (Żegnalek, 2010: 195).

Komeński, budując swą teorię działań dydaktycznych jako tzw. naukę stosowaną, sięga do bardziej uogólnionych przesłanek, jakich dostarczają tzw. nauki podstawowe. Uczony żył jednak w czasach, w których nie było jeszcze tych nauk, nie mówiąc już o świadomości związków między naukami. Myśliciel zmuszony jest więc sam budować bardziej ogólne, teoretyczne przesłanki własnych koncepcji, skoncentrowanych na praktyce działania nauczyciela i szkoły. Fenomen jego twórczości polega na tym, że rozumie on konieczność wyprowadzania koncepcji pedagogicznych z pewnych przesłanek ogólniejszych, dotyczących psychologii ucznia, nauczyciela i interakcji między nimi zachodzących i że przyjmuje ten sposób rozumowania za podstawę swych dociekań. Pedagog dostrzega w uczniu istotę myślącą i czującą, która ma przez swój rozwój stać się wartościowym członkiem społeczeństwa. Cała jego pedagogika nacechowana jest dążeniem do zrozumienia tego, co dzieje się w sercach i umysłach uczniów. I to stanowi podstawę jego pedagogiki. (Muszyński, 2009: 69-71).

W swoim pedagogicznym myśleniu za punkt wyjścia bierze psychikę wychowanka. Jego pedagogika jest więc „pedagogiką skoncentrowaną na dziecku”, pedagogiką, która narodziła się dopiero trzy wieki po nim pod hasłem ogłoszonym przez Ellen Key jako „stulecie dziecka”. Jego podejście do dziecka jest nacechowane umiarem i racjonalizmem: „naturalne skłonności dziecka nie rozwiną się same,

lecz trzeba im wychodzić naprzeciw przez dobre wychowanie; edukację". (Muszyński, 2009: 71).

Nauczyciel Komeńskiego koncentruje się wyłącznie na tym, co ma przekazać uczniowi. Lecz stara się wnikać w jego myśli, uczucia, zrozumieć je i współuczestniczyć w ich tworzeniu. W czasach Comeniusa nie ma jeszcze rozległej wiedzy z wielu dziedzin, aby można było zbudować z niej solidne podstawy wiedzy potrzebnej do działania. Dysponuje tutaj własną intuicją, osadzoną na solidnych podstawach wieloletniego nauczycielskiego doświadczenia i na niej buduje swoją wiedzę. Cała pedagogika Comeniusa nacechowana jest pedagogiczną intuicją, dając podstawy, silne fundamenty pod nauczycielskie mistrzostwo.

Lektura dzieł Komeńskiego wskazuje na to, że ich autor dysponuje usystematyzowaną wiedzą, dotyczącą rozwoju i funkcjonowania czynności poznawczych człowieka. Za regułami dydaktycznymi, jakie formułuje w *Wielkiej dydaktyce*, kryją się określone przesłanki teoretyczne, których autor nie wypowiada wprost. Sposób „pedagogicznego” myślenia Komeńskiego zasługuje na uwagę. Można się w nim dopatrzeć pewnej koncepcji metodologicznej, w myśl której reguły praktyczne, dotyczące wychowania wyprowadzane są z przesłanek teoretycznych, dotyczących procesów kształtowania się i rozwoju psychiki wychowanka. (Muszyński, 2009: 84).

Komeński należy do powszechnego dorobku ogólnoludzkiej kultury. Stanowi fenomen twórczego talentu w kilku wymiarach równocześnie. Ta wielowymiarowość obejmuje głównie religię, filozofię, pedagogikę a także politykę. Każda epoka przyjmowała określoną recepcję jego dorobku. We własnej epoce tego wielkiego myśliciela jego bracia – rodacy odrzucili jego religię – czeską odmianę arianizmu. Potępienie dla tego rodzaju herezji oznaczało konieczność opuszczenia kraju lub przyjęcia katolicyzmu. Myśliciel wybrał banicję. (Łomny, 1992: 19).

Wielowiekowa tradycja przedstawiała Komeńskiego głównie jako pedagoga, pragnącego gruntownego zreformowania zastanego systemu szkolnego, uczynienia szkoły instytucją twórczą i dostępną

dla wszystkich, z ojczystym językiem nauczania na poziomie elementarnym, z organizacją klasowo-lekcyjną, z nowoczesnym programem kształcenia. Stopniowo ukazywano Komeńskiego w coraz pełniejszej, wieloaspektowej optyce ze względu na jego dzieła o charakterze uniwersalnym. Współcześnie zarysowały się jakby dwie recepcje Komeńskiego – jako XVII-wiecznego, równie postępowego, co utopijnego reformatora szkolnictwa (por. Klingerg, 1972) i twórcy przednaukowej pedagogiki oraz propagatora ustawicznego kształcenia, najważniejszej podstawy naprawy świata. W bogatej twórczości Komeńskiego – idee ponadczasowe i powszechnie ważne to nieugięta wiara w ludzki rozwój człowieka i równie silne przekonanie w możliwość udoskonalenia i naprawy świata. Całe swoje życie i wszystkie swoje dzieła poświęcił on odkrywaniu najlepszych środków i najbardziej optymalnych strategii, mających gwarantować realizację tych perspektyw. To dla tych ważnych idei Komeński jawi się współczesnym w różnych odmianach naukowego poznania i w różnych rolach praktycznego działania, ustawicznego eksperymentatora i nowatora.

J.A. Komeński w twórczy i pionierski sposób stworzył szerokie naukowe podstawy dla rozwoju nowych dziedzin wiedzy, takich, jak: psychologia rozwojowa, pedagogika całościowa od przedszkolnej poczynając, teologia zorientowana na sprawy doczesne tego świata. W nowoczesny sposób potrafił wykorzystać istniejącą już wiedzę historyczną, przyrodniczą, o sztuce i technice dla kreowania wielkiego programu pansofii – wszechwiedzy. (Łomny, 1992: 11,12).

Uczony stworzył ważne i oryginalne dzieła o trwałej wartości poznawczej w zakresie pedagogiki, psychologii, historii, teologii, literatury, bibliotekoznawstwa i metodologii pisania książek, a także opracowane liczne podręczniki szkolne, publikacje słownikowe i encyklopedyczne. Biorąc również pod uwagę różne kontakty polityczne i całość wyznaniowej działalności reformatorskiej oraz politycznej, należy stwierdzić, że swój program doskonalenia ludzi i świata postrzega on w wielokierunkowych działaniach, zorientowanych na uniwersalną konstrukcję edukacji „bez granic”, do ostatniej chwili życia każdego człowieka. Tworząc koncepcję wychowania do starości

był prekursorem geragogiki (pedagogiki starzenia się i starości). (Zych, 2003: 535). Fundamentalną sprawą tej wizji przemienionego świata miał być człowiek etyczny, uformowany dzięki pansofii – wszechwiedzy, dostępnej dla wszystkich ludzi jako równych z boskiego naznaczenia. Komeński był człowiekiem na wskroś i do końca religijnym. W swych dziełach i działalności duchowego przywódcy arian czeskich opowiadał się jednoznacznie za religijną edukacją, służył wiernie swojej własnej grupie wyznaniowej, głosił ponadwartość życia wiecznego. Ale na tych doktrynalnych zasadach nie poprzestawał. Całą swoją filozofią i aksjologią pedagogiczną zwracał się ku życiu ziemskiemu, ku potrzebie ludzkiego wzrostu człowieka, ku niezbędności naprawy niesprawiedliwego, pełnego wojen i krzywd, ucisku i przemocy świata. Jego demokratyzm i humanizm utożsamiają się w pełni z uniwersalizmem. Wiele elementarnych kategorii, mających stanowić treść życia ludzkiego po nowemu wzbogaconego, Komeński rozszerza do wymiaru „wszechogarniającego”. Dotyczy to zarówno praw ludzkich, jak i nowych dziedzin wielostronnego poznania i aktywności człowieka, związanych z jego pełną filozoficzno-dydaktyczną triadą: mens, linq̄a, manus – umysł, język, ręka.

Na obszarach swej wielorakiej działalności Komeński stara się objąć pełnego człowieka i wszystkie jego doczesne pola aktywności. Zajmuje go także człowiek, który ustawicznie jest w „szkole życia”, a któremu zaleca nieustanne uczenie się „bez granic”. (Komeński, 1973: rozdziały VIII-XVI). Uczyc się ustawicznie, tzn. uczynić główny użytek ze swojego życia.

Zakres prawdziwej mądrości i wszechwiedzy jest określony przez Komeńskiego za pomocą trzech wyrazów łacińskich: *omnes, omnia, omnino* – wszyscy, wszystko, doskonale. Komeński pragnie wykształcić ludzi encyklopedycznie, ale równocześnie docenia zasadnicze znaczenie praktycznej użyteczności wiedzy i potrzebę ustawicznej konfrontacji teorii z praktyką.

Przedstawione tutaj idee i postulaty edukacyjne Komeńskiego określają całkowicie nową i radykalnie odmienioną, w stosunku do epoki, jego filozofię wychowania i kształcenia. Akceptuje ona prawo

każdej jednostki ludzkiej do rozwoju poprzez kreację edukacyjną. Humanistyczna wartość tego wyjątkowego i uniwersalnego postulatu polega na szczególnej misji człowieka mądrego i etycznego w nowym świecie. A wiedza i wychowanie uczynią świat lepszym i pełnym ludzkiego szczęścia. Komeński wszystkich przekonywał, że człowieka formuje jego własna praca nad sobą. Jedyńm i najlepszym tworzywem do ukształtowania człowieka prawdziwego, autentycznie ludzkiego jest wiedza. Ta wszechogarniająca wiedza, pełna i doskonała powinna trafić do człowieka za sprawą szkoły. Dlatego szkoła powinna stać się dobrem powszechnym dla całej wspólnoty ludzkiej. (Łomny, 1992: 19).

Jan Amos Komeński podzielał pogląd o stopniowym, powolnym, lecz ciągłym doskonaleniu się świata dzięki rozwojowi cywilizacji i kultury. Wierzył, że wychowanie i nauczanie według właściwej metody usunie niezgody i spory panujące na świecie i pozwoli osiągnąć poziom dotychczas nieznanym. Takie widzenie perspektyw rozwojowych człowieka przebija ze wszystkich pism pedagogicznych Komeńskiego.

Sytuacja polityczna w ówczesnej Europie nie zapowiadała ziszczenia się marzeń Komeńskiego o wolnej ojczyźnie i oświeconym tolerancyjnym świecie. Dlatego schyłek życia wielkiego pedagoga wypełniały nastroje mistyczne i poszukiwanie prorocत्व znamionujących przyjście lepszego tysiąclecia. W dziele *Unum necessarium (Co jedynie jest konieczne)*, przedstawiając swą swoistą autobiografię cieszył się między innymi z tego, że tyle wysiłku poświęcił dla dobra ludzi, a zwłaszcza młodzieży, którą chciał wyprowadzić z bezdroży dawnej edukacji i skierować na słuszny szlak. (Bieńkowski, 2000:18). Dzieło to wskazuje, jaka powinna być droga życia ludzkiego. Występuje tutaj połączenie świeckich elementów wiary w człowieka, w jego rozum i umiejętność zawładnięcia naturą i pokonania przeszkód, stojących na drodze do ziemskiego szczęścia z elementami religijnej koncepcji świata i życia. Starzec siedemdziesięciosiedmioletni spoglądał wstecz na całe swoje życie, wyznając, iż cieszy się głęboko, że miał serce, które pragnęło szczęścia ludzkości, że był człowiekiem

tęsknoty i nadziei, że troszczył się o dobro ludzi, a zwłaszcza młodzieży. Wyznaje, iż pragnął wyprowadzić ludzkość z labiryntów starej szkoły, wyprowadzić z labiryntów walk religijnych i politycznych. „Życie moje – pisze w zakończeniu – było nieustającą tułaczką; nie miałem ojczyzny; przepędzany z miejsca na miejsce, nie miałem stałego zamieszkania”. (Komeński, 1996: 138). Sprzeczne uczucia nadziei i zwątpienia, wiary w człowieka i oczekiwań na spełnienie się mistycznych przepowiedni i myśli o pokoju i szczęściu ludzi na ziemi wypełniły ostatnie miesiące życia i choroby wielkiego pedagoga. (Suchodolski, 1979: 17-18). Jan Amos Komeński zmarł 15 listopada 1670 roku w Amsterdamie (żył i mieszkał tutaj od 1656 roku) a pochowany został w kalwińskim kościele w Naarden na przedmieściach Amsterdamu w Holandii.

Autor „Świata zmysłowego w obrazach” (*Orbis sensualium pictus*) nie opublikował za życia wszystkich swoich dzieł. Niektóre z nich pozostały w rękopisach i w zapomnieniu. Odkryto je dopiero w wieku XIX, a nawet XX i ogłoszono drukiem stosunkowo niedawno. W 1935 roku ukraiński filolog i filozof Dmytro Czyżewski (1966, I tom; 1967, tom II) odkrył w bibliotece w Halle siedem rękopisów dzieł pansoficznych Komeńskiego. Zostały one wydane drukiem w całości w oryginale trzydzieści lat później (1966, I tom; 1967, Komeński, 1966, tom II). Wśród nich najobszerniejszym dziełem jest *Pansofia*, zawierająca wykład całości wiedzy. Największą jednak uwagę badaczy zwróciło dzieło *Pampaedia (Wszechwychowanie)*, i z uwagi na swą doniosłość zostało przełożone na język czeski, niemiecki, a w roku 1973 – na język polski. Oddziaływanie dzieł Komeńskiego i sława jego imienia były większe po śmierci niż za życia. (Bečkova, 1980: 16-17).

Komeński nazywany był wielkim, przezornym pedagogiem, dobrym, pokojowym i mądrym Comeniem. Przedstawiany był jako wzór w okresie, kiedy w Europie o wiele większy wpływ mieli: Rousseau i Pestalozzi.

Wciąż nawiązywano do Komeńskiego jako do wielkiego myśliciela, do jego miłości do człowieka, do języka ojczystego, do organi-

zatorskich wysiłków pedagogicznych i szkolnych demokratycznie orientowanych, do pojęcia znaczenia wykształcenia, do wytwarzania harmonijnej osobowości od wychowania w najwcześniejszym wieku. Ceniono Komeńskiego za pogładowość i zbliżenie do życia, za organizację szkolną i podręczniki; sławiono jako wielkiego przodka, pedagoga, językowego klasyka i patriotę.

Komeński miał twórczych kontynuatorów w swej miłości do dziecka, do ojczyzny, przekonaniu o humanizującym i społecznym naczeniu kształcenia (J. Kollár: „jakie kształcenie, taki człowiek, jakie nauczanie takie życie, jakie szkoły, taka ojczyzna”). Komeński (a później jego zwolennicy w następnym wieku) głosił narodową zgodę i humanizm. Powoływano się również na ziemiach czeskich i słowackich w okresie odrodzenia narodowego na sens filozoficzno-polityczny myślenia Komeńskiego. Zaliczano Komeńskiego do Słowian, którzy mieli zasługi dla cywilizacji europejskiej, podkreślano jego aktywność pedagogiczną, uczoność i charakter, popularność jego podręczników. (Čapková: 1991: 42-44).

Dzieło Komeńskiego służyło walce o sprawiedliwość narodową, ale także w stale pogłębiających się sprzecznościach społecznych i boju o socjalną sprawiedliwość, o prawo do wykształcenia. Coraz silniej podkreślano idee humanizmu wielkiego pedagoga i irenika.

Rosnące gospodarcze i społeczne potrzeby europejskiego mieszczaństwa przejawiały się w wysiłku ulepszenia poziomu przedszkolnego i szkolnego wychowania i zainteresowania się teorią wychowania. Zwracano również uwagę na historyczne podstawy kształcenia i wychowania, a więc i na dzieło Komeńskiego, cenione z powodu pionierskiej funkcji w tworzeniu pedagogiki i lepszej organizacji szkolnej. Dotyczyło to przede wszystkim dzieł *Informatorium školy matérské* i *Velká didaktika*.

Komeński uważany był za założyciela nowoczesnej pedagogiki, za dydaktyka, teoretyka wykształcenia i wychowania. Był akceptowany w większości krajów. Jego pedagogika była impulsem dla rozwoju szkolnictwa narodowego, dla wykształcenia i kultury w duchu tak narodowym, jak i ogólnoludzkim w sensie naturalnego, moralnie

dojrzałego rozwoju wszystkich ludzi. Połączenie idei narodowej i humanizujący zasięg były charakterystyczne dla najwybitniejszych postaci czeskiej kultury również od początków odrodzenia. Uczony stworzył fundament, na podstawie którego można dalej budować w twórczy sposób teorię i metodologię czeskiej, polskiej, europejskiej i światowej pedagogiki. Podkreślano u Komeńskiego jedność kształcenia i naprawy socjalnej, jako jedną z ważnych idei. Dla komeniologii szansę oznaczała wyrównana ocena dydaktyki i pansofii Komeńskiego. (Čapková: 1991: 47-59; Kurdybacha, 1957, przedruk 1976, s. 209-210).

Spojrzenie poznawczo-historyczne na działalność i twórczość Jana Amosa Komeńskiego dominowało nad refleksją praktyczno-pedagogiczną już od początku wieku XIX. (Mrozowska, Dybiec, 1874: 90-108). Prace historyczne i popularyzatorskie akcentowały zawsze jego działalność pedagogiczną, znacznie mniej uwagi przykładając do jego twórczości religijnej i działalności politycznej. Innym typowym polem zainteresowań uczonych polskich Komeńskim była działalność tego wielkiego pedagoga w Polsce.

Uważano go za ważnego czeskiego i słowiańskiego myśliciela. Profesorowie uniwersytetu J. Durdik, F. Drtina i T. G. Masaryk (lata dziewięćdziesiąte i później) rozumieli jedność narodowego i ogólnoludzkiego czynnika w dziele Komeńskiego i podkreślali przykład jego siły moralnej i pracowitości. Początki rozwoju czeskiej komeniologii przyniosły wiele spostrzeżeń o życiu i dziele Komeńskiego. Rok jubileuszowy 1892 wzniosł solidne podstawy dla interpretacji i popularyzacji Komeńskiego i jego dzieł. (Čapková: 1991: 47-59). Były to początki czeskiej komeniologii.

Idee pedagogiki Komeńskiego skłaniały do poprawy ówczesnej teorii i praktyki wychowawczej. Obok wpływów europejskiej pedagogiki pomagało to rozwojowi czeskiej myśli pedagogicznej i praktyki szkolnej w duchu humanizmu i w duchu społecznym. Komeński już w XIX wieku został uznany za jeden z filarów pedagogiki europejskiej. Później jego sława nieustannie rosła w miarę poznawania i doceniania jego dzieł.

Wielki Czech nigdy za życia nie ukończył systemu pansofii, zawsze jednak go udoskonalał i dopełniał. Był to ciągle żywy temat jego rozmyślań, obiekt niepokoju intelektualnego i nadziei. Dla pansoficznych koncepcji szukał stale nowego układu sytuacji, w których mogłyby się zrealizować i ludzie, których należało dla tych koncepcji pozyskać. Nie są zamknięte badania historyków – komeniologów nad pansofią Komeńskiego (Suchodolski, 1973: XXIII) i jego działalnością polityczną. Komeński stworzył fundament, na podstawie którego buduje się w twórczy sposób teorie i metodologię czeskiej, polskiej, europejskiej i światowej pedagogiki. Podkreślano u Komeńskiego jedność kształcenia i naprawy socjalnej, jako jedną z ważnych idei. Dla komeniologii szansę oznaczała wyrównana ocena dydaktyki i pansofii Komeńskiego.

Jan Amos Komeński miał fascynującą biografię, pełną trudnych wyborów, dramatycznych decyzji i geniuszu naukowego. Ukazywała ona i ukazuje nadal rozdwojenie w postrzeganiu jego postaci, a recepcja jego twórczości nigdy nie była jednoznaczna i niezmienna. Obarczano Comeniusa moralną odpowiedzialnością za przyczynienie się do spalenia Leszna w 1656 roku. (Szymańska, 2012: 53), co przesądziło o jego przymusowej emigracji do niderlandzkiego Amsterdamu. (Wagner, 2012: 34). Zawsze były i wciąż są liczne kontrowersje wokół jego postaci i twórczości. Jedni widzą w nim przede wszystkim duchownego i polityka zaangażowanego w walkę z Kościołem katolickim, czeskiego patriotę, inni wybitnego wizjonera i twórcę nowoczesnej pedagogiki. (Dworzaczkowa, 1992: 340-342; Mnich, 2007: 137).

Uprawiana przez Komeńskiego nauka miała charakter interdyscyplinarny i zintegrowany. Do treści humanistycznych zostały włączone treści matematyczno-przyrodnicze. Rozważania na gruncie nauk humanistycznych rozszerzono o badania empiryczne i wykształcenie medyczne. (Fijałkowski, 2012: 353). Comenius wpisywał się w niemiecki „ruch dydaktyczny” początków XVII wieku. Jego wielkość polegała między innymi na tym, że był najbardziej sprawnym pod względem literackim przedstawicielem recepcji postulatów

tego ruchu, a także, że potrafił w swoich dziełach teoretycznych dokonać twórczej syntezy wcześniejszych postulatów dydaktyków, umiał je też zastosować w podręczniku szkolnym dla dzieci, po tytule *Orbis pictus*. Była to „książka z obrazkami”, dostosowana do rzeczywistych zainteresowań dzieci, książka o otaczającym świecie, w której została zawarta utopijna wizja chrześcijańskiej i pokojowej społeczności ludzkiej, kierującej się cnotami prawości, pracowitości, cierpliwości, sprawiedliwości i łagodności. (Fijałkowski, 2012: 358) Komeński w swojej twórczości połączył teorię dydaktyczną z praktyką podręcznikarską. Jego książki były komunikatywne i ciekawe. Zbliżył się tym samym do ideału uczoneści. (Fijałkowski, 2012: 354).

Jan Amos Komeński był niewątpliwie człowiekiem niepospolitym, a jego dzieła odznaczały się oryginalnością. Ponad wszystko ceniał książki i uważał, że trzeba umieć z książek korzystać. Dowodem na to jest słynna mowa pedagoga wygłoszona na rozpoczęcie roku szkolnego w Sarospatak 28 listopada 1650 roku „O sprawnym posługiwaniu się książkami, najprzedniejszym instrumencie kształcenia”. (Komenský, 1650: 5-25).

Komeńskim interesują się przedstawiciele wszystkich szczebli kształcenia i różnych przedmiotów nauczania, przedstawiciele wszystkich dyscyplin naukowych, zarówno humanistycznych i społecznych, jak i przyrodniczych i ścisłych. W jego twórczości każdy znajduje coś interesującego dla siebie. Jego życie i twórczość analizują i interpretują zarówno pedagodzy, jak i filolodzy (literaturoznawcy), ale także teolodzy, filozofowie i historycy. Wydaje się, że o Komeńskim powiedziano już wszystko i zbadano każdą dziedzinę jego działalności i twórczości. Głębsza jednak refleksja skłania nas do potrzeby dalszych badań jakościowych, dalszych analiz i interpretacji jego życia i twórczości. Są bowiem jeszcze „białe plamy” i „puste pola” na tej niwie, które trzeba zappełnić. Pozostaje jeszcze wiele do zbadania, do wyjaśnienia licznych kontrowersji, do obalenia wielu mitów.

Na użytek tego opracowania poszukiwałam definicji komeniologii jako nauki w encyklopediach i dostępnych opracowaniach. Nie znalazłam, choć wszyscy zarówno na konferencjach międzynarodo-

wych, seminariach i sympozjach – a także w publikacjach – posługują się tym terminem. Jest to niewątpliwie nauka, rozwijająca się w każdym kraju, a przede wszystkim w tych krajach, gdzie Komeński przebywał, działał i tworzył. W związku z tym możemy mówić o komeniologii czeskiej, słowackiej, polskiej, holenderskiej, węgierskiej, etc. Posługujemy się również terminem komeniologii europejskiej, a nawet światowej. Jest to niewątpliwie nauka, która zajmuje się postacią Komeńskiego, jego życiem, działalnością oświatową i polityczną i jego twórczością (głównie pedagogiczną), ale także jego nauczycielami, współpracownikami, przyjaciółmi i uczniami. Opiera się również na badaniach traktujących o badaczach Komeńskiego i analizach ich dzieł o nim. Rozwija się dzięki badaniom jakościowym, heurystycznym i ma charakter interdyscyplinarny i zawsze dynamiczny.

W Czechach – ojczyźnie Wielkiego Pedagoga jubileuszowy rok Komeńskiego – 1882 – zapisał się w publikacjach jako początek czeskiej komeniologii. W Polsce z początkiem rodzącej się komeniologii wiąże się rok 1834, kiedy to ukazał się XIX-wieczny tygodnik „Przyjaciel Ludu” – pismo wychodzące w Lesznie, a w nim artykuł Józefa Andrzeja Łukasiewicza pt. „Jan Amos Komeniusz niegdyś rektor szkoły w Lesznie, traktujący o biografii i jego dziełach”. Zapoczątkował on na szeroką skalę rozwój rodzącej się polskiej komeniologii – jak podaje Alojzy Konior w książce „Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380. rocznicę przybycia do Leszna” (1628-2008). (Konior, 2009:41), W 1847 roku ukazała się w Lesznie „Mała Encyklopedia Polska”, w której zamieszczono biogram Komeńskiego. W „Słowniku biograficznym Leszna” (2004) ukazał się biogram Komeńskiego, opracowany przez Alojzego Koniora. Wiele do polskiej komeniologii wniosło dzieło Stanisława Helsztyńskiego „Uczeń Amosa”. (Helsztyński, 1976).

Coraz większe zasługi dla rozwoju komeniologii w Europie, także w Polsce, mają współczesne biblioteki elektroniczne. Można zaobserwować dynamiczny rozwój repozytoriów elektronicznych. Znajdują się tutaj także ciekawe materiały źródłowe związane z życiem

i twórczością Jana Amosa Komeńskiego. Stwarzają one możliwości korzystania z nich bez ograniczeń. (Sztobryn, 2012: 255).

Z początkiem polskiej komeniologii kojarzone są takie nazwiska jak: Adam Danysz (1898), Łukasz Kurdybacha (1957), Tadeusz Bieńkowski (1977; 1980; 2000); Jan Kvačala (słowacki profesor teologii, historyk kościoła, uważany za najznakomitszą postać wśród komeniologów lat 90. XIX wieku i początków XX). (Bečková, 1980: 5). Kvačala wzbogacił wiedzę o Komeńskim badaniami heurystycznymi, prowadzonymi w wielu krajach europejskich, w tym w Polsce i na Litwie. Zajmował się także stosunkiem Komeńskiego do polskiego środowiska jako odrębnym problemem. (Kvačala, 1892). Z początkami komeniologii czeskiej, polskiej i europejskiej kojarzonych jest wiele jeszcze innych nazwisk, których nie sposób tutaj wymienić.

Znajomość i recepcja utworów Komeńskiego w Polsce rozpoczęła się jeszcze za życia Komeńskiego i równocześnie z ukazywaniem się w druku jego utworów (Leszno, Gdańsk). Znajomość dzieł i poglądów Wielkiego Pedagoga spotykała się bądź z entuzjastycznym i mało krytycznym przyjęciem, bądź też z wnikliwą oceną i pewnym dystansem. Najwięcej zastrzeżeń dotyczyło podręczników (głównie w kręgu polskich szkół różnowierczych – luterańskich i kalwińskich – do roku 1670, czyli jeszcze za jego życia) i zaleceń pedagogicznych Komeńskiego. (Bieńkowski, 1980: 85). W szkołach katolickich w XVII wieku, głównie w księgozbiorach szkół jezuickich trafiały się podręczniki Komeńskiego, ale korzystali z nich wyłącznie nauczyciele. W XVII wieku recepcja jego dzieł powoli obejmuje i szkoły katolickie. (Bieńkowski, 1980: 92).

Spojrzenie poznawczo-historyczne na działalność i twórczość Komeńskiego dominowało nad refleksją praktyczno-pedagogiczną już od początku wieku XIX. Prace historyczne i popularyzatorskie akcentowały zawsze jego działalność pedagogiczną, znacznie mniej uwagi przykładając do jego twórczości religijnej i działalności politycznej. Wielkim zainteresowaniem polskich naukowców cieszyła się – i nadal cieszy – działalność Komeńskiego w Polsce. (Danysz, 1921; Kurdybacha, 1957; 1976).

Okazją do recepcji Komeńskiego i jego dzieł oraz wzrostu liczby publikacji były rocznice związane z jego życiem i działalnością. Zwyczaj ten zapoczątkowano w roku 1892 w trzechsetną rocznicę urodzin Komeńskiego i tak trwa to do dzisiaj (obchodzone są również rocznice śmierci Komeńskiego). Zwyczaj ten kultywowany jest głównie w Republice Czeskiej i Republice Słowackiej. W Polsce, w Lesznie obchodzone są rocznice przybycia Komeńskiego do Leszna. Każde obchody rocznic to potężny bodziec do intensyfikacji badań i przedsięwzięć wydawniczych. Obchodzone są rocznice wydania największych dzieł Komeńskiego *OPERA DIDACTICA OMNIA* (wydanie amsterdamskie), czy jego największego dzieła *DE RERUM HUMANARUM EMENDATIONE CONSULTATIO CATHOLICA* (1966). (Bieńkowski, 1980: 95-96).

Narastający systematycznie zasób wiedzy o Komeńskim, prace głównie o charakterze analitycznym sprawia, że komeniologia, która dawniej była przede wszystkim częścią studiów historyczno-pedagogicznych oraz slawistycznych, stawała się jakby odrębną dyscypliną naukową, a przynajmniej odrębnym kierunkiem badań. W kręgu tych badań wyłaniają się powoli swego rodzaju specjalizacje: problematyka szeroko pojętej myśli pedagogicznej (interpretacje dzieł Komeńskiego), a także filozofia Komeńskiego, jego poglądy na świat człowieka i świat przyrody. Interesuje również Komeński badaczy jako pisarz i teoretyk literatury. Mniej uwagi poświęca się działalności politycznej Komeńskiego. (Miąso, 1977: 60). Pole to zostało wzbogacone współcześnie przez działalność Muzeum Komeńskiego w Uherskim Brodnie (Międzynarodowa Konferencja Naukowa, 2011) i publikacjami SERII STUDIA COMENIANA ET HISTORICA (2012, 2013). Działalność ta związana jest między innymi z osobą dr. Petra Zemka.

Współcześnie dzieła Komeńskiego krążą – między innymi – wśród uczonych, i jest coraz lepiej poznawany i doceniany. Jego dzieła są cytowane, badane i tłumaczone i coraz lepiej interpretowane. Są znane w postaci fragmentów, sentencji, cytatów; krążą wśród wychowawców, pedagogów, filozofów. Dominuje problematyka sze-

roko pojętej myśli pedagogicznej, z przewagą ulubionych przez Komeńskiego zagadnień filozofii człowieka (wychowanie, kształcenie, organizacja oświaty i rola nauczyciela – to, co można odnieść do sytuacji obecnej). (Bieńkowski, 2012: 335).

Siedlecka komeniologia jest bardzo młoda i związana jest z rokiem 2007 (szczegóły w „Słowie wstępnym”) i nawiązaniem współpracy z Wernerem Korthaase, byłym prezesem Niemieckiego Towarzystwa Komeniologicznego. Zaowocowała Międzynarodowymi Seminariami o Janie Amosie Komeńskim i wydaniem czterech tomów monografii wieloautorskiej Serii *STUDIA COMENIANA SEDL-CENSIA* pod redakcją naukową Barbary Sitarskiej i Romana Mnicha. Seminaria i publikacje zaowocowały dalszą współpracą, głównie z profesorem Andreasem Fritschem z Freie Universität w Berlinie, ówczesnym Prezesem Niemieckiego Towarzystwa Komeńskiego, doktorem Manfredem Richterem, członkiem Niemieckiego Towarzystwa Komeńskiego w Berlinie, profesorem Martą Bečkovą i Profesorem Jiří Benešem z Instytutu Filozofii Akademii Nauk Republiki Czeskiej; doktorem Petrem Zemkiem z Muzeum Komeńskiego w Uherskim Brodzie w Republice Czeskiej, Profesorem Martinem Golemą Uniwersytetu Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy w Republice Słowackiej.

W 2014 roku nawiązaliśmy bliższą współpracę z Pedagogicznym Centrum imienia Jana Amosa Komeńskiego w Petersburgu na czele z Dyrektorem – Panią Profesor Swietłaną Marczukową oraz Gimnazjum *Peterschule* w Petersburgu na czele z Rektorem – Panią Eleonorą Muschnikową. W czerwcu tegoż roku odbyła się wspólna Międzynarodowa Konferencja o Janie Amosie Komeńskim w Petersburgu i nasze IV Międzynarodowe Seminarium na temat: *Labirynty i drogi ku światłości Jana Amosa Komeńskiego*. Zaowocowało to dalszą współpracą w postaci publikacji i kolejną wspólną konferencją w przyszłym roku 2015.

W Polsce współpraca w zakresie komeniologicznym nawiązana została z Pracownią Komeniologiczną w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej im. Jana Amosa Komeńskiego w Lesznie, założoną w roku 2007 przez Profesora Heliodora Muszyńskiego (był jej inicjatorem,

organizatorem i pierwszym kierownikiem), a kierowaną obecnie przez Profesora Aleksandra Mikołajczaka. Pracownia postawiła sobie ambitne cele: prowadzić prace studyjne nad twórczością J.A. Komeńskiego, propagować idee pedagogiczne Komeńskiego, wprowadzać twórcze koncepcje Komeńskiego do współczesnej praktyki pedagogicznej, organizować i rozwijać międzynarodowe kontakty i inicjatywy w kierunku wprowadzania idei Komeńskiego do polityki społeczno-oświatowej w różnych krajach. Pracownia ma liczne dokonania: organizacja dwóch międzynarodowych konferencji w Lesznie, poświęconych twórczości Komeńskiego; zorganizowanie wystawy poświęconej kontaktom kulturalnym w Europie 17 wieku – z uwzględnieniem roli Komeńskiego; utworzenie we współpracy z Uniwersytetem Pedagogicznym w Humaniu (Ukraina) pracowni komeniologicznej; podjęcie inicjatywy i doprowadzenie do powstania Ligi Miast Komeńskiego, stowarzyszenia obejmującego szereg miast: Polski, Czech, Ukrainy, Rosji, Słowacji i Bułgarii.

W roku 2011 nawiązaliśmy współpracę z profesorem Bieńkowskim, wielkim komeniologiem współczesnym, autorem wielu znaczących dzieł i współtworzącym komeniologię polską i czeską we współpracy z profesorem Martą Bečkovą i profesorem Dagmar Čapkovą, co zaowocowało wspólnymi publikacjami. W tym samym roku (2011) nawiązaliśmy współpracę z profesorem Sławomirem Sztobrynem z Uniwersytetu Łódzkiego, zajmującego się między innymi polską komeniologią we współczesnych bibliotekach elektronicznych i Adamem Fijałkowskim z Uniwersytetu Warszawskiego, autorem dzieła „Tradycja i nowatorstwo w *Orbis sensualium pictus* Jana Amosa Komeńskiego”.

W ramach Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach we wszystkie działania komeniologiczne zaangażowani są pracownicy naukowcy Instytutu Pedagogiki na czele z Katedrą Dydaktyki (Pracownia Dydaktyki Ogólnej, Pracownia Wychowania Przed-szkolnego i Pracownia Edukacji Wczesnoszkolnej) i Instytutem Neofilologii i Badań Interdyscyplinarnych.

Bibliografia

1. Bečková Marta, Bieńkowski Tadeusz, Čapková Dagmar, *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w. do czasów obecnych*, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Wyd. Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, Warszawa 1991.
2. Bečková Marta, *Działalność J. A. Komeńskiego w Polsce*, [w:] J. Miąso (red.), *Rozprawy z dziejów oświaty*, Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, tom XXII, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980.
3. Bečková Marta, *Polscy przyjaciele i zwolennicy Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku / Johan Amos Comenius und die Kultur des Barock*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom I, Siedlce 2007, s. 19-30.
4. Benes Jiří, *Ke sporu o barocovosti J.A. Komenského*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku / Johan Amos Comenius und die Kultur des Barock*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom I, Siedlce 2007, s. 235-241.
5. Bieńkowski Tadeusz, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 2000.
6. Bieńkowski Tadeusz, *Komeński w nauce i tradycji*, PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980.
7. Bieńkowski Tadeusz, *Komeński dzisiaj – kilka refleksji własnych*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku / Jan Amos Komenský und Europa im XVII. Jahrhundert*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom IV, Siedlce 2012, s. 335-337.
8. Borkowski Andrzej, *Poznawcze i dydaktyczne funkcje symboli w dziełach Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.) *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku / Jan Amos Komenský und Europa im XVII. Jahrhundert*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom IV, Siedlce 2012, s. 235-244.

9. Čapková Dagmar, *Od czasów Komeńskiego do początku czeskiego narodowego odrodzenia*, [w:] M. Bečkova, T. Bienkowski, D. Čapková, *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w. do czasów obecnych*, PAN, Warszawa 1991.
10. Čapková Dagmar, *Początki rozwoju komeniologii (od 1848 roku do jubileuszowego 1892 roku)*, [w:] *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w. do czasów obecnych*, PAN, Warszawa 1991.
11. Čapková Dagmar, *Zależność między nauczaniem ogólnym a specjalistycznym w ujęciu uniwersalnego wychowania permanentnego u Komeńskiego*, [w:] J. Miąso (red.), *Rozprawy z dziejów oświaty*, Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Tom XXII, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980.
12. Johannis Amos Comenii, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, t. I i II, Praha 1966.
13. Danysz Antoni, *Jan Amos Komeński*, Poznań 1898.
14. Danysz Antoni, *Jan Amos Komeński w Polsce*, [w:] *Studia z dziejów wychowania w Polsce*, Kraków 1921, 257-335.
15. Drtina Franciszek, *Komeńskiego idea humanizmu*, [w:] „Kultura i Wychowanie”, Nr 1, red. S. Sztobryn, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi, <http://www.wydawnictwo.wsp.lodz.pl/>, s. 265; przedruk „Horyzonty Pedagogiczne”, Zeszyt 7, Kwiecień 1909, rocznik XXII, tłumaczenie dr Sebastian Taboń.
16. Dworzaczkowa Jolanta, *„Czarna legenda” Komeńskiego a rzeczywistość historyczna*, [w:] *Reformacja i kontreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995.
17. Fijałkowski Adam, *Tradycja i nowatorstwo w „Orbis sensualium pictus” Jana Amosa Komeńskiego*, Warszawa 2012.
18. Fritsch Andreas, *Das Erbe der Antike im Werk des Comenius*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.): *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku/ Johan Amos Comenius und die Kultur des Barock*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom I, Siedlce 2007, s. 143-164.

19. Kalinowski Romuald, *Komeński w Polsce*, [w:] *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku / Jan Amos Komenský und Europa im XVII. Jahrhundert*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom IV, Siedlce 2012, s. 45-52.
20. Komeński Jan Amos, *Wielka dydaktyka, Wstęp*, Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1956.
21. Komeński Jan Amos, *Unum necessarium czyli Jedyne konieczne*, Pracownia Borgis, Wrocław 1996, s. 18, 144; z języka łacińskiego przełożyła Joanna Sachse, wstępem opatrzyli Marek Magdziak i Joanna Sachse.
22. Komenský Jan Amos, *O sprawnym posługiwaniu się książkami, najprzedniejszym instrumencie kształcenia*, Sarospatak 1650.
23. Konior Alojzy, *Jan Amos Komeński w Lesznie*, [w:] Konior Alojzy (red.), *Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628-2008)*, Leszno 2009.
24. Kunikowski Jerzy, *Jan Amos Komeński – historyczne odniesienia dla współczesnego pedagoga*, [w:] Sitarska Barbara, Mnich Roman (red.), *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku / Jan Amos Komenský im Kontext der Europäischen Kultur und Geschichte des 17. Jahrhunderts*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, Tom III, Siedlce 2010.
25. Komeński: *Pampaedia*, Ossolineum 1973; Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
26. Korthaase Werner, *O twórczości Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, [w:] B. Sitarska, R. Mnich, M. Richter (red.): *Werner Korthaase badacz Jana Amosa Komeńskiego / Werner Korthaase als Comeniusforscher*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom II, Siedlce 2009, s. 177-182.
27. Korthaase Werner, *Wiele ze swoich największych dzieł napisał Komeński w Polsce*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.): *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku / Johan Amos Comenius und die Kultur des Barock*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom I, Siedlce 2007, s. 297-302.

28. Książek-Szczepanikowa Aniela: *Życ w odbiorze... Czytelnicze wyzwanie z pozycji edukacji*, rozdział 1: *Edukacyjne niespodzianki spotkania z tekstem*, podrozdział: *Przywołanie Jana Amosa Komeńskiego*, Szczecin 2009.
29. Kvačala Jan, *Johann Amos Comenius Sein Leben und seine Schriften*, Leipzig 1892.
30. Kurdybacha Łukasz, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, PZWS, Warszawa 1957, przedruk [w:]: Ł. Kurdybacha, *Pisma wybrane*, oprac. J. Miąso, t. 2, Warszawa 1976.
31. Klingerg Lothar, *Einfurung in die Allgemeine Didaktik, Vorlesungen, Volk und Vissen, Volkseigener, Verlag, Berlin 1972.*
32. Łomny Zbigniew: *Humanizm i uniwersalizm – współczesne klucze do dziedzictwa Komeńskiego*, [w:] *Jan Amos Komeński prekursor uniwersalizmu*, praca zbiorowa pod red. Z. Jasińskiego i F.A. Marka, WSP im. Powstańców Śląskich w Opolu, Opole-Ołomuniec 1992.
33. Miąso Józef, *Perspektywy badań komeniologicznych*, [w:] Bieńkowski Tadeusz, *Komeński a współczesność*, PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.
34. Mikołajczak Aleksander, *Latinitas Komeńskiego wobec nowożytnych sporów o antyk*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.): *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku / Jan Amos Komenský im Kontext der Europäischen Kultur und Geschichte des 17. Jahrhunderts*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom III, Siedlce 2010, s. 231-236.
35. Mnich Roman, *Trzy recepcje Komeńskiego*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.). *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku / Johan Amos Comenius und die Kultur des Barock*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom I, Siedlce 2007, s. 133-142.
36. Mnich Roman, *Antropologia Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.): *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku / Jan Amos Komenský im Kontext der Europäischen Kultur und Geschichte des 17. Jahrhunderts*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom III, Siedlce 2010, 101-104.

37. Mrozowska Krystyna, Dybiec Jan, *Jan Amos Komeński w Polsce. Działalność – recepcja – przegląd badań*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 18, 1874.
38. Muszyński Heliodor, *Myśl Komeńskiego w świetle współczesnej pedagogiki*, [w:] Konior Alojzy (red.), *Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628-2008)*, Leszno 2009.
39. Muszyński Heliodor, *Warsztat intelektualny Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku*, Sitarska B., Mnich R. (red.), STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom 3, Siedlce 2010.
40. Manfred Richter, *Bishop J. A. Comenius, Brethren's Church, and Pater M. Magni, OFM- Cap.: De regula fidei – a controversial debate in Poland 1643-1645/ Biskup J.A. Komeński, Kościół Braci Czeskich a ojciec M. Magni OFM Cap.: De regula fidei – kontrowersyjna debata w Polsce w latach 1643-1645/ Der Bischof J.A. Comenius, die Mährische Brüder Unität und der Pater M. Magni OFM Cap.: de regula fidei – eine kontroverse Debatte in Polen in Jahren 1643-1645*, [w:] Sitarska B. Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku/ Jan Amos Komenský und Europa im XVII. Jahrhundert*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom IV, Siedlce 2012, s. 52-69.
41. Richter Manfred, *Johann Amos Comenius und das Colloquium Charitativum von Thorn 1645. Ein Beitrag zum Ökumenismus*, SERIA LABYRINTHI ma tytuł: *Johann Amos Comenius und das Colloquium Charitativum von Thorn 1645. Ein Beitrag zum Ökumenismus*, Redakcja tomu Roman Mnich, Siedlce 2013.
42. Sitarska Barbara, *Jan Amos Komeński jako humanista wszechczasów*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku/ Jan Amos Komenský und Europa im XVII. Jahrhundert*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom IV, s. 129-150.
43. Sitarska Barbara, *Dlaczego Jan Amos Komeński wciąż żyje wśród nas?*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.): *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku / Jan Amos Komenský im Kontext der Europäischen Kultur und Geschichte des 17. Jahrhunderts*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom III, Siedlce 2010.

44. Sitarska Barbara, *Johann Amos Comenius als Vorkämpfer der Idee der lebenslangen Bildung*, [w:] Sitarska B., Mnich R., Richter M. (red.): *Werner Korthaase badacz Jana Amosa Komeńskiego*, Siedlce 2009, 271-280.
45. Sitarska Barbara, *The Political Dimension of the Pedagogy of John Amos Comenius*, [w:] *STUDIA COMENIANA ET HISTORICA*, nr 87-88, red. Pavel Floss, Martin Steiner, Marta Bečková, Jiří Beneš, Karel Floss, *Musaeum Comenii Hunno Brodense XXXXII*, Muzeum Komeńskiego w Uherskim Brodzie, Uherský Brod 2012, s. 27-49.
46. Sztobryn Sławomir, *Polska komeniologia we współczesnych bibliotekach elektronicznych*, [w:] *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku/ Jan Amos Komenský und Europa im XVII. Jahrhundert*, *STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA*, tom IV, Siedlce 2012, s. 255-262.
47. Szymańska Kamila, *Recepcja Jana Amosa Komenskigo w Lesznie do roku 1939 na tle zainteresowania pedagogiem i jego twórczością w Europie Środkowej /Die Rezeption von Jan Amos Komensky in Leszno vor 1939 auf dem Hintergrund des Interesses für den Pädagogen und sein Werk im Mitteleuropa*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku/ Jan Amos Komenský und Europa im XVII. Jahrhundert*, *STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA*, tom IV, Siedlce 2012, s. 53-68.
48. Suchodolski Bogdan, *Wstęp*, [w:] J.A. Komeński, *Pampaedia*, przeł. K. Remerowa, wstęp i komentarz B. Suchodolski, Wrocław 1979.
49. Wagner Marek, *Europa Środkowa w czasach Jana Amosa Komensky'ego/Das Mitteleuropa in der Zeit von Jan Amos Komenský*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku/ Jan Amos Komenský und Europa im XVII. Jahrhundert*, *STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA*, tom IV, Siedlce 2012, s. 27-36.
50. Szymonik Danuta, *Z zagadnień sakrum w wybranych utworach Jana Amosa Komeńskiego / Über das „Sacrum“ in den ausgewählten Werken von Jan Amos Komenský*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku/ Jan Amos Komenský und Europa im*

- XVII. *Jahrhundert*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom IV, Siedlce 2012, s. 214-223.
51. *Wielkie biografie*, tom I, *Przywódcy, reformatorzy, myśliciele*, PWN, Warszawa 2007, s. 366.
52. Zych Adam, *Comenius*, [w:] T. Pilch (red.): *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, tom 1, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2003, s. 535.
53. Vasoli Cesare, *Encyklopedyzm w XVII wieku*, przeł. A. Słuszkiewicz, Warszawa 1989.
54. Żegnałek Kazimierz, *Szkola w poglądach Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] Sitarska B., Mnich R. (red.): *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku / Jan Amos Komenský im Kontext der Europäischen Kultur und Geschichte des 17. Jahrhunderts*, STUDIA COMENIANA SEDLCENSIA, tom III, Siedlce 2010.